

Unrechtsstaat en Ostalgie

De verwerking van het DDR-verleden in het verenigde Duitsland

Dertig jaar na 1990 zijn de verschillen tussen Oost en West nog altijd aanwezig in Duitsland, en kleuren zij de herinnering aan de voormalige DDR. Aanvankelijk was er euforie over de eenwording en opluchting over het einde van de dictatuur. Er was ook grote publieke aandacht voor de repressie in de DDR en voor haar geheime dienst, de Stasi. Maar in Oost-Duitsland droegen de vaak harde kennismaking met de markteconomie en teleurstellingen over de eigen levenssituatie na 1990 vervolgens bij aan een minder positieve kijk op de vereniging.

Amieke Bouma is historicus en docent aan het Joke Smit College in Amsterdam.

Toen op 9 november 1989 de Berlijnse Muur viel was er veel optimisme. In sneltreinvaart werd toegewerkt naar Duitse hereniging, met grote steun vanuit de Bondsrepubliek en vanuit de Oost-Duitse bevolking. Veel DDR-burgers zagen uit naar aansluiting bij het democratische en welvarende West-Duitsland. Tegelijkertijd voedde de retoriek van 'hereniging' en het aaneen smelten van twee onlosmakelijk verbonden delen de valse verwachting dat dit een makkelijk en snel proces zou worden. Al in juli 1990 beloofde bondskanselier Helmut Kohl dat de Oost-Duitse deelstaten snel zouden veranderen in 'bloeiende landschappen'.

Op 3 oktober 1990 was de eenwording een feit. De wetten en structuren van de BRD bleven bij deze samenvoeging voor het overgrote deel intact, en Oost-Duitsland nam deze over. Dit had veel voordelen. De Bondsrepubliek was een stabiele en rijke rechtsstaat, en de vijf 'nieuwe deelstaten' profiteerden ervan zich bij de bestaande infrastructuur aan te kunnen sluiten. Toch kon de praktijk de torenhoge verwachtingen niet zomaar waarmaken. Al snel werd duidelijk dat de vereniging van Duitsland grote gevolgen had voor de verouderde Oost-Duitse industrie. Staatsbedrijven gingen failliet of werden goedkoop opgekocht en gemoderniseerd – in plaats van de verwachte economische bloei verloren veel mensen hun baan. Een stroom van getalenteerde, veelal jongere mensen vertrok naar het Westen, wat het verval verder deed toenemen. Gevraagd en ongevraagd namen West-Duitsers belangrijke posities bij de overheid en in bedrijven over.

Al vlug bleek dat de beide samenlevingen sterk uit elkaar gegroeid waren, met alle misverstanden en verongelijkheid van dien. Veel Oost-Duitsers voelden zich aan de kant geschoven in plaats van bevrijd. Ze ervoeren het proces als een overname van hun land door 'Besserwessis', die meenden alles beter te weten. West-Duitsers op hun beurt ergerden zich aan het 'geklaag' van

de 'Jammerossis', en vroegen zich af hoe lang zij moesten 'betalen' voor de opbouw van het Oosten.

Bittere nasmaak

De verschillen tussen Oost- en West-Duitsland duren nog altijd voort. In 2017 lag de Oost-Duitse productiviteit op 87 procent van het niveau van West-Duitsland, en was het gemiddelde West-Duitse loon ruim 28 procent hoger. De werkloosheid in Oost-Duitsland is bovendien structureel hoger dan in West-Duitsland. Dat de Bondsrepubliek met Angela Merkel al sinds 2005 een kanselier uit het Oosten heeft (en tussen 2012 en 2017 met Joachim Gauck ook een president), vertroebelt het beeld sterk. Het zijn de uitzonderingen die de regel bevestigen, want de herkomst van leidinggevenden blijft in het hele land zeer ongelijk. Zo is geen enkele van de 66 universiteitsvoorzitters afkomstig uit Oost-Duitsland, en van de 115 afdelingshoofden op Duitse ministeries kwamen er in 2017 slechts drie uit de voormalige DDR. 'Overname' en 'Abwicklung' hebben in Oost-Duitsland voor een bittere nasmaak gezorgd. Hoewel Oost-Duitsers over het algemeen hoogopgeleid waren en de arbeidsparticipatie van vrouwen in de DDR hoger was dan in het Westen, werden hun ervaringen na 1990 niet als zodanig gewaardeerd. Verlies van baan en zekerheden leek verder gelegitimeerd te worden door het beeld van de DDR als een *Unrechtsstaat* waarin mensen geen actieve burgers waren maar passieve, structureel gecontroleerde onderdanen, werkzaam in door de staat gefaciliteerde banen in een verouderde staatsgeleide economie. Onvrede over de nieuwe situatie ging zo hand in hand met onvrede over de manier waarop de DDR herinnerd wordt.

Drie typen herinnering

Zowel de oorspronkelijke euforie over het einde van de DDR als de frustratie over de ontwikkelingen na 1990 worden weerspiegeld in de Duitse

omgang met het recente verleden. Martin Sabrow onderscheidt drie manieren waarop de DDR in het verenigde Duitsland herinnerd wordt. Ze staan op gespannen voet met elkaar.

Ten eerste ziet de zogenaamde *Diktaturgedächtnis* de DDR voornamelijk als een dictatuur. Het richt zich op de politieke structuren en repressie. Deze vorm van kijken naar de DDR was dominant in publieke debatten in de jaren negentig, en is ook nu nog prominent aanwezig. Politicologen, sociologen en DDR-burgerrechtenactivisten hebben hierin een belangrijke stem. Dit narratief is sterk gebonden aan herinneringsplekken als gevangenissen, grensbewaking en kantoren van de geheime dienst.

Een tweede vorm van herinneren is de *Arrangementsgedächtnis*. Ook deze visie ziet de DDR als repressieve staat, maar ze benadrukt de grenzen aan controle die het regime kon uitoefenen over zijn eigen bevolking. Repressie alleen kan de werking van de staat daarom niet verklaren, en het is belangrijk te begrijpen hoe staat en burgers op elkaar inspeelden. Deze manier van naar de DDR kijken heeft veel weerklank gevonden onder historici, en ook in kunst en literatuur. Ze sluit ook beter aan bij de beleving van veel Oost-Duitsers, die hun verscheidenheid aan levenservaringen vaak niet weerspiegeld zagen in de exclusieve aandacht voor onderdrukking.

Een laatste manier waarop de DDR herinnerd wordt, is de *Fortschrittsgedächtnis*, die de DDR ziet als een oprechte, valide en gelegitimeerde poging

om een alternatief te bouwen tegenover het West-Duitse kapitalisme. Deze zienswijze leunt sterk op officiële politieke en historiografische discoursen uit de DDR zelf – specifiek op het idee van een staat gebaseerd op de idealen van het antifascisme, na de gruwelijkheden die Duitsers in het Derde Rijk hadden begaan. Hoewel dit narratief in de DDR een redelijk brede steun genoot, is het nu slechts terug te vinden onder een beperkte groep van mensen die zich altijd nog met de voormalige staat identificeren.

De Stasi

In het publieke debat over de DDR kwam de focus al snel te liggen op haar geheime dienst, het *Ministerium für Staatssicherheit* (MfS, doorgaans afgekort tot Stasi). In de maanden na de val van de Muur werden MfS-archieven in verschillende steden bezet door burgerrechtenactivisten om zo de vernietiging van dossiers te voorkomen. In juni 1990, nog voor de Duitse vereniging, nam de vrij gekozen *Volkskammer* van de DDR een wet aan die het behoud en de openstelling van de archieven moest garanderen. De Oost-Duitse dominee en activist Joachim Gauck werd aangesteld om dit proces in goede banen te leiden. In januari 1992 konden de eerste Oost-Duitse burgers hun dossiers inzien.

De opening van de archieven leidde gedurende de jaren negentig tot een vloedgolf aan brisante openbaringen over de betrokkenheid van Oost-Duitse prominenten bij de geheime dienst. In ►

Demonstranten protesteerden voor de ontbinding van de Mfs en de Stasi en de openbaarstelling van de Stasi-documenten. Op de spandoeken staat: 'Stasi-documenten onder openbare en parlementaire controle' en 'Publicatie van het besluit van de minister-raad van 16 mei 1990'. Foto gemaakt door Friedrich Gahlbeck op 22 mei 1990. Bron: Bundesarchiv Duitsland.

1989 had de Stasi 91.015 officiële medewerkers in betaalde dienst, daarnaast waren er volgens de archieven zo'n 173.000 informanten of *inofficiële Mitarbeiter* (IM's). Dit betekent dat ongeveer een op zestig DDR-burgers betrokken was bij de Stasi. Informanten hadden vaak gezwegen over hun contacten met de Stasi en moesten nu vrezen voor ontdekking. Aanzienlijker was natuurlijk het leed van diegenen die slachtoffer waren geweest van het MfS. Door inzage in de persoonlijke dossiers kwamen mensen erachter jarenlang onterecht de verkeerde persoon verdacht te hebben, of, nog pijnlijker, dat zij jarenlang mensen vertrouwd hadden die bij nader inzien informanten geweest bleken te zijn – tot eigen partners en kinderen aan toe. Voortdurende berichtgeving, vaak sensationeel van toon, over ontmaskerde IM's droeg bij aan het beeld van een maatschappij die doordrongen was geweest van controle en repressie.

DDR in de Duitse politiek

Ook politiek was er in de jaren negentig vooral aandacht voor de repressie in de DDR. Twee parlementaire onderzoekscommissies moesten bijdragen aan de *'Aufarbeitung'* en *'Überwindung der Folgen'* van de 'SED-dictatuur'. De commissies bestonden uit politici, aangevuld met experts, zoals juristen, sociologen, historici, geestelijken en burgerrechtenactivisten uit de DDR. De werkzaamheden van beide enquêtemissies werden vanaf het begin ontsierd door ideologische verschillen tussen de deelnemende parlementariërs. Terwijl conservatieve en liberale politici erop

stonden dat de val van de DDR geïnterpreteerd zou worden als bewijs van de inherente onmenselijkheid van de socialistische ideologie, wilden linksgeoriënteerde partijen onrecht en ideologie juist scheiden. Bovendien werden de meer genuanceerde discussies van de enquêtemissies in het debat vaak ondergesneeuwd door de grote belangstelling voor alles wat te maken had met de geheime dienst.

CDU/CSU en FDP hebben het Oost-Duitse verleden herhaaldelijk ingezet om hun politieke rivalen op links aan te vallen. Dit geldt vooral voor SED-opvolgpartijen PDS en later Die Linke (sinds 2007), die regelmatig bekritiseerd zijn om hun weigering zich eenduidig te distantiëren van het DDR verleden. SPD en B'90/Grünen worden om deze reden onder morele druk gezet om afstand te houden van Die Linke. Dit heeft de partijen niet belet om regionaal samen te werken, maar het heeft toenadering op nationaal niveau bemoeilijkt. De politieke rol van het verleden blijft zo zichtbaar, al lijkt deze inmiddels wel kleiner te worden.

Unrechtsstaat, Alltag en Ostalgie

Al in het verenigingsverdrag van 1990 werd de DDR als 'SED-Unrechtsregime' geclassificeerd, en sindsdien is de term regelmatig gebruikt door wetenschappers en politici, waaronder Merkel en Gauck. Toch ligt deze term, die letterlijk uitdrukt dat de DDR geen rechtsstaat was, gevoeliger dan bijvoorbeeld 'dictatuur'. *Unrechtsstaat* is dan ook een allesomvattende term, die meer dan andere begrippen niet alleen het politieke systeem, maar

Een kleuterschool in Neuheus am Rennweg in Oost-Duitsland, 1980. Deze was gevestigd in het geboortehuis van Friedrich Fröbel, een humanistische pedagoog. De kinderen werden verzorgd volgens zijn progressieve ideeën. Er waren 12.000 van dit soort kleuterscholen in de DDR. Foto: Helmut Schaar, Bundesarchiv Duitsland.

Winkel met nostalgische producten uit de DDR-tijd. Foto: Alfred Derks.

het hele leven in de DDR als verkeerd lijkt te beoordelen. Dit komt niet overeen met de ervaring van burgers die een leven voerden afzijdig van de politiek. Dit wordt misschien nog wel versterkt doordat het begrip *Unrechtsstaat* ook gebruikt wordt voor de nazistische periode, met alle politieke en morele connotaties van dien. De term *Unrechtsstaat* lijkt zo voor sommigen te suggereren dat Oost-Duitsers zich achteraf moeten verantwoorden voor hun gebrek aan verzet.

De langdurige nadruk op onrecht en repressie is vanuit politiek en historisch oogpunt goed te begrijpen. Tegelijkertijd verwondert het niet dat veel Oost-Duitsers dit beleven als een versmalling van hun ervaringen in de DDR. En zo moesten veel historici, pedagogen en museumdirecteuren in de jaren na 2000 inzien dat de officiële herinnering aan de DDR tot dan toe te veel gericht geweest was op de politieke en institutionele aspecten van de staat en daardoor verzuimde een verbinding te maken met de actieve herinneringen aan het dagelijkse leven (*Alltag*) van 'gewone' Oost-Duitse burgers. Zulke herinneringen gaan doorgaans niet over politiek relevante gebeurtenissen, maar over persoonlijke levenservaringen.

Er bestaat dus een discrepantie tussen de politieke herinnering aan de DDR als onvrij systeem en persoonlijke herinneringen aan het leven dat mensen hadden in de DDR. Tegelijkertijd nam in de jaren na de Duitse eenwording de onvrede over de politieke en economische ontwikkeling van Oost-Duitsland toe. Van een failliete staat werd de DDR een achtergebleven regio in de grotere Bondsrepubliek. De nieuwe individuele vrijheid ging bovendien gepaard met grote onzekerheid. Dit ontkende een verlangen naar het 'beschutte' leven van weleer. De niet-gevulde verwachtingen van de eenwording vormden zo de voedingsbodem voor *Ostalgie*, of nostalgie naar de DDR. *Ostalgie* hecht zich specifiek aan verdwenen consumptiegoederen die worden gezien als typisch voor de Oost-Duitse staat en die, achteraf, als vertrouwd en 'eigen' worden gewaardeerd, zoals de Trabant, het stoplichtmannetje en augurken uit het Spreewald.

Geborgen staat

De opkomst van nostalgie naar de DDR als 'geborgen staat' had meer te maken met ontwikkelingen sinds 1990 dan met de DDR zelf. De verzorging die de DDR bood werd vooral aantrekkelijk toen deze in de Bondsrepubliek minder uitvoerig bleek te zijn. De verstikking door het systeem werd minder belangrijk zodra deze doorbroken was. De vergelijking met de westelijke deelstaten onttrekt de positieve ontwikkelingen in de oostelijke deelstaten misschien ook te veel aan het oog: vergeleken met de andere voormalige socialistische staten in Centraal en Oost-Europa heeft Oost-Duitsland een relatief makkelijke politieke en economische transitie kunnen maken. Overigens nam de *Ostalgie* in de jaren na 2000 ook weer af.

'Door inzage in de persoonlijke dossiers kwamen mensen erachter jarenlang onrecht de verkeerde persoon verdacht te hebben'

Toch kan de huidige politieke onvrede in Oost-Duitsland, die onder andere zichtbaar is in de sterke opkomst van rechts-radicalen bewegingen en partijen, niet zomaar terzijde geschoven worden. Gevoelens van onderwaardering en onderverteenwoordiging zijn niet nieuw, en zijn onder andere geworteld in economische ervaringen en politieke debatten over de DDR na 1990. Ook dertig jaar na de eenwording blijft de erfenis van de DDR zo een prominente rol spelen in het Duitse debat. ■

Dit artikel verscheen eerder in: K. Thijs (red.), *Duitsland 1918-1991. Twintig vensters op een bewogen eeuw* (Boom, Amsterdam 2021). Een speciale onderwijseditie van deze bundel met lesmateriaal en opdrachten is verkrijgbaar bij het Duitsland Instituut Amsterdam. Kijk voor meer informatie op www.duitslandinstituut.nl.